

O'ZBEK TILIDA VA TURK TILI OLMOSHLAR TASNIFI

Eshmurodova Roziya Siddiq qizi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti,
Turkiy tillar fakulteti,

O'zga tilli guruhlarda O'zbek tili ta'lim yo'nalishi
1-bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7575725>

ARTICLE INFO

Received: 17th January 2023

Accepted: 26th January 2023

Online: 27th January 2023

KEY WORDS

Turk tili, o'zbek tili, qardosh tillar, nazariya, grammatika, olmosh, bog'lovchi olmoshi, ism.

ABSTRACT

Ushbu maqolada, ikki turdosh til ya'ni O'zbek tili va turk tillaridagi olmoshlarning farqli va o'xshash tomonlari yoritilgan. Bu ikki tildagi so'zlar qanchalik o'xshash bo'lsa shunchalik farqli hamdir. Turk tilidagi ba'zi so'zlar O'zbek tilida yo'q bo'lishi mumkin yoki uning mutlaqo aksidir.

O'zbek tili va turk tili qardosh tillar hisoblanadi. Sababi, ularning grammatikasi, so'zlashuv va talaffuzi bir-biriga juda yaqin. Shu bilan birga ularning farqli tomonlari ham mavjud bo'lib bularni olmosh mustaqil so'z turkumi bo'limida izohlaymiz. Olmosh so'z turkumi mustaqil so'z turkumi hisoblanib aniq ma'noga ega emas. Ot, sifat, son kabi mustaqil so'z turkumlarining o'rnida almashib qo'llana oladi. Olmosh predmetni yoki shaxsni bildirayotganini esa matn mazmuniga qarab bilib olish mumkin. Turk tilida ham xuddi shu tarzda keladi va mana shu vazifalarni bajaradi, ammo ularning turi o'zbek tilidan farqlidir. O'zbek tili grammatikasida olmoshning ma'no va mazmunuga ko'ra yettita turi mavjud. Bular: *kishilik olmoshi, o'zlik olmoshi, ko'rsatish olmoshi, belgilash olmoshi, bo'lishsizlik olmoshi, gumon olmoshi*. Bu olmoshlar vazifasiga va xususiyatiga ko'ra bir-biridan farq qiladi.

Turk tilida olmoshlar **zamidlar** yoki **adillar** deb yuritiladi. Bu olmoshlarni yana "**aktyorlar**" deb ham atashadi. Sababi, bu olmoshlar har xil ko'rinishga ega va shuningdek, ular vazifalari, shakllariga ko'ra ham turlichadir. Yana shuni ta'kidlash kerakki, olmoshlardan ismlarni qayta nomlash uchun ham foydalaniladi. O'zbek tili grammatikasidan farqli ravishda turk tili grammatikasida olmoshning oltita turi mavjud va ular nomlarining atalishi bilan ham farq qiladi. "Olmoshlar olti xususiyatiga ko'ra farqlanadi: 1. ma'no; 2. kenglik; 3. so'z yasash; 4. egalik; 5. turlanish; 6; yordamchi so'zlarga bog'lanish".¹ Masalan: *mening ruchkam. Benim kalemim*(egalik ma'nosida), ya'ni ruchkaning egasi ta'kidlangan. Turk tilidagi olmoshlar: Sahis zamirleri (kishilik olmoshi), iyelik zamirleri (o'zlik olmoshi), Isaret zamirleri(ko'rsatish olmoshi), soru zamirleri (so'roq olmoshlari), belirsizlik zamirleri(gumon olmoshlari), baglama zamirleri (bog'lovchi olmoshlar). Agar biz olmoshlardan foydalanmasak gaplarimizda har xil g'alizliklar uchrashi mumkin. Masalan: *Shodiya kitob o'qidi va Shodiya dars tayyorladi. Shodiya kitob oku ve Shodiya dars hazirladi*. Bu gapda *Shodiya* ismi takror-takror kelgan va gapning mazmunida, ma'nosida g'alizlikni yuzga keltirgan. *Shodiya kitob o'qidi va u dars tayyorladi*.

¹ Hamidov X. Turk tili grammatikasi - Toshkent, 2006: 64-bet.

Shodiya kitap oku ve o ders hazirladi. Bu gapda esa g'alizliklar yo'q, ma'no-mazmun aniq, qisqa va lo'nda, eng asosiysi gap chiroyli tuzilishga ega. Olmosh va uning turlarida farqli jihatlar, o'xshashliklarni izohlaymiz.

Kishilik olmoshida 3ta shaxs bor va ularning ko'plik va birlik shakllari bor. Bular:

	O'zbek tilida	Turk tilida
Birlik :	1-shaxs Men	Ben
	2-shaxs Siz	Sen
	3-shaxs U	O
Ko'plik	1-shaxs Biz	Biz
	2-shaxs Siz(lar)	Siz
	3-Shaxs Ular	Onlar

Bu yerda nazariy tomondan tahlil qilinsa, 1-shaxs so'zlovchi, 2-shaxs tinglovchi, 3-shaxs esa ismi tilga olinganlar ya'ni birinchi va ikkinchi shaxslarga kirmaydiganlar. Ikkinchi shaxs ko'plikdagi olmoshlar ikki qardosh tilda ham bir xil aytiladi va yoziladi. Boshqa olmoshlarda esa harflardan farq qiladi. Bu olmoshlar gaplarda ismlar o'rnida qo'llanilib, ularning gaplarda ixchamliligini ta'minlaydi. O'zbek tilida kishilik olmoshlarida "*Men*" o'rniga "*Biz*" olmoshi, "*kamina*" so'zi qo'llansa **kamtarlik** ma'nosida keladi. Masalan: *Men siz aytgan barcha ishlarni bajardim.* Gap mazmuni va ma'nosida maqtanish, o'zini ko'rsatish kabi holatlar uchraydi. *Kamina siz aytgan barcha ishlarni bajardi.* Bu gapda esa kamina so'zi kamtarlik, o'zini maqtamaslik ma'nosini bildirgan. "*Sen*" o'rniga "*Siz*", "*U*" o'rniga "*Ular*" olmoshi qo'llanilsa **hurmat** ma'nosida keladi. *Dadam safardan keldi. So'ng ular menga shirinlik olib berdilar.* Gapda keltirilgan *ular* olmoshi aslida yakka shaxsga ishora qilingan, ammo hurmat ma'nosida kelganligi uchun ko'plik shaklda keltirilgan.

Ikkinchi olmosh turi bu - **O'zlik olmoshi - iyelik zamirleri**. Bu olmoshning bir shakli mavjud ya'ni **o'z - kendi** olmoshidir. *O'zim qildim. Kendim yapdim.* O'zlik olmoshi kishilik olmoshidan ko'ra ma'no va mazmunga boy. Bu olmosh kishilik olmoshlari bilan birga kelib shaxsning o'zini va unga tegishli bo'lgan narsa, buyum, predmetni ta'kidlab ko'rsata oladi. Masalan, *Mening o'zim she'r o'qidim. Benim kendim šiir okurum.* Bu gapda o'zining she'r o'qiganini alohida ta'kidlab ko'rsatyapti.

Uchinchi olmoshimiz **ko'rsatish olmoshi** bo'lib, bu olmosh turk tilida **Isaret zamirleri** deb ataladi. Bu olmoshning xususiyati narsa va predmetlarning, shaxslarning joylashgan o'rniga ishora qiladi. "O'zbek tilida ko'rsatish olmoshlari kimsani va narsa-buyumni ko'rsatish uchun qo'llaniladi. Bular: **bu, shu, u, u yerda, bu yerda, o'sha yerda** omoshlari hisoblanib **manavi, anavi** kabi so'zlar ham qo'llaniladi".² **Bu** olmoshi yaqinni, **u** olmoshi uzoqni, **shu** olmoshi o'rtacha yaqinni ko'rsatadi va ishora qiladi. **Unaqa-bunaqa** so'zlari belgining ortiqligini, **uncha-muncha** so'zlari belgining oz miqdorda ekanligini bildiradi. Turk tilida Isaret zamirleri **bu, shu, o, bunlar, sunlar, onlar**. Ko'rsatish olmoshlarining **bu, shu, o** kabi turlariga ko'plik qo'shimchasi *ler (lar)* qo'shilsa bitta "*n*" harfi ortadi va **bunlar, sunlar, onlar**

² Hamroyev M, Muhammedova D, Shodmonqulova D, G'ulomova X, Yo'ldosheva Sh. Ona tili - Toshkent, 2007.

kabi qo'llaniladi. Bu olmoshi yaqinni, **su** o'rtacha yaqinni, **u** olmoshi uzoqni ko'rsatadi. Bu jihatdan ikkala til grammatikasi ham o'xshash. Ammo o'zbek tili grammatikasida ko'rsatish olmoshiga *-lar* ko'plik qo'shimchasi qo'shilsa ular da "n" harfi ortmaydi. Bu esa turk tilidagi ko'rsatish olmoshining o'zbek tilidagi farqli jihati hisoblanadi.

To'rtinchi olmoshimiz **so'roq olmoshimiz** ya'ni **so'ru zemirleri**. So'roq olmoshlari shaxs, narsa, predmet, rang, miqdor kabi so'zlar haqida so'roqni bildirib shaxsga **kim?**, narsaga **nima?**, belgi-xususiyatga **qanday? qanaqa? qaysi?**, tartibga **nechanchi?**, miqdorga **qancha?**, **nechta?**, **necha?**, paytga **qachon?**, mavjudlikka **qani?** sabab-maqсадga **nega?**, **nimaga?**, o'rin joyga **qayerda?**, **qayda?**, **qayoqqa?** kabi so'roqqa javob bo'ladi. Masalan: *Qachon kelding?* bu gapda payt haqida savol berilgan va shu ma'noda javob kutilmoqda. Buni esa so'roq olmoshining qay ma'noda kelganligi, qaysi ma'nodagi so'roq ishlatilganidan farqlash mumkin. *Nega kuldung?* gapda sabab so'rog'i berilgan va xususiyatiga ko'ra ham sababni izohlagan.

Turk tilida **so'ru zemirleri** aslida ikkita va bu olmoshlar boshqa so'zlarga qo'shib soru olmoshini hosil qiladi. Bu ikki olmosh **kim**, **ne** olmoshlari hisoblanib, **kim?** olmoshi faqat shaxsga ishlatiladi, **ne?** olmoshi esa jonli va jonsiz narsalar uchun ishlatiladi. Masalan: *Kim geldi?(kim keldi?) Kim bag'irdi? (kim baqirdi?)* Gaplarida shaxsga so'roq berilgan va bu o'rinda shaxs nazarda tutilgan. *Ne getirding? (nima olib kelding?)* ya'ni narsa-predmet nazarda tutilgan. **Kaç?** miqdorni, **ne oldu?** sababni, **nerede?** o'rin joyni bildiruvchi so'roqlar ham mavjud. *Kaç yasindasin? (necha yoshdasan?)* miqdor ma'nosini izohlab kelgan. *Nerede yaşıyorsun? (qayerda yashaysan?)* o'rin-joy so'rog'i berilgan va shu ma'noni ifodalagan.

Beshinchi olmoshimiz **gumon olmoshi** hisoblanib o'zbek tilida gumon olmoshi shaxs va narsalarning noaniqligini ko'rsatadi, ularni taxmin orqali ifodalaydi. Bu olmoshlarni **-alla** yoki **-dir** qo'shimchalari orqali hosil qilamiz ya'ni boshqa olmosh turlariga mana shu qo'shimchalarni qo'shamiz va gumon olmoshini yasaymiz. Masalan, *allaqayerdan bo'rining ovozi eshitildi. Kimdir keldi?* Ya'ni bo'rining ovozi qayerdan eshitilgani va kim kelgani noaniq holda keltirilgan. Gumon olmoshi so'roq olmoshlariga **bir**, **ham** so'zlari orqali ham yasaladi. *Bir nima bo'ldi.* Nima bo'lgani noaniqligi haqida xabar berilgan. *Kim ham borardi.* Biror manzilga hech kim bormasligi ya'ni kim borishi noaniqligi izohlangan.

Turk tilida esa **belirsizlik zamirleri** hozirda **kimse** (hech kim), **herkes** (hamma) so'zlari bilan ifodalanadi. Gumon ma'nosida keluvchi **biri**(biri), **bir cogumuz** (bir qanchamiz), **(bir) sey** (bir narsa), **fdanca** (pismadonchi) **hichbiri** (hech biri), **hepimiz** (hammamiz), **her biri**(har biri), **bir kaci**(bir nechyasi) kabi so'zlari ham kiradi. Masalan: *bir şey düştü. (nimadir tushdi)* Bu holatda ham nima tushgani noaniq. *Birisi koştü. (kimdir yugurdi)* kim yugurgani aniq emas.

Oltinchi olmoshimiz **bo'lishsizlik olmoshi** hisoblanadi. Bu olmosh o'zbek tili grammatikasida inkor ma'nosida keluvchi olmoshdir va bu olmosh **hech** so'zi orqali yasaladi. Masalan: *Hech kim kelmadi. Hech qayerga bormadim. Hech narsa o'qimadi.* Gap mazmunidan bilib olish mumkinki, bu gaplarning barchasida inkor holatda kelgan. Yo'q javobini emas, balki uning kengaytirilgan shaklida javob beradi. **Hech** so'zi yakka holatda qo'llansa ko'p hollarda fe'ldan oldin qo'llaniladi ya'ni *hech ko'rmadi.* Hech qayg'urmadi. Turk tilida esa bo'lishsizlik olmoshi mavjud emas. *Hech* so'zi olmosh vazifasida keladi, ammo bo'lishsizlik emas gumon olmoshi sifatida qaraladi.

Keyingi olmosh turi bu **bog'lovchi olmoshi** ya'ni **baglama zamirleri**. Bu olmosh ikki narsa yani ikki so'zni bog'lab ko'rsatish uchun qo'llaniladi. Eski turk tilida **kim** olmoshi qo'llanilgan, ammo hozirda bu olmosh o'rnini **-ki** qo'shimchasi egallagan. Bu olmosh bir o'zi qo'llanilmaydi. Agar yakka holda qo'llanilsa hech qanday ma'no anglatmaydi. Masalan, bir shiir okudu ki, gormeyin. (bir she'r o'qidiki, hech ko'rmayin.) Bu olmoshning yana bir xususiyati shundaki, o'zidan oldin kelgan narsani, otga ishora qiladi va ko'rsatadi. Masalan, Bir yer ki sevinter sevinlerden eser yok (bir joyki sevgan va sevmaganlardan asar ham yo'q). Agar bu gapdan **-ki** qo'shimchasini olib tashlasak, birikma sevenler sevilenlerden ese olmayan bir yer (sevganlar va sevmaganlardan asar ham bo'lmagan bir joy) kabi holat yuzaga keladi. Birinchi gapimizda **-ki** qo'shimchasi ishlatilganda ma'nosi va gap urg'usi *sevgan va sevmaganlar* so'zlariga tushadi va bu holatda **-ki** qo'shimchasi otga ishora qilayotgani aks ettirilgan. Ikkinchi gapda esa ya'ni **-ki** qo'shimchasi ishlatilmaganda gap urg'usi *joy* so'ziga tushadi va joyni ta'kidlab ko'rsatyabdi. Natijada bu gapda tasvir kuchi kamaymoqda. Bog'lovchi olmoshi o'zbek tili grammatikasida uchramaydi.

So'nggi olmosh **Belgilash olmoshi** hisoblanib bu olmosh turk tilida mavjud emas. Belgilash olmoshi predmet va shaxslarni ayirib yoki jamlab ko'rsatadi. **Hamma, bari, barchasi, jami** olmoshlari jamlab, **har kim, har bir, har narsa** olmoshlari esa ayirib ko'rsatadi. Masalan, Hamma darsga keldi. Ya'ni darsga barcha o'quvchilar kelganligi haqida xabar beradi. Har kim uyga vazifalarni o'zi bajarsin. Bu gapda har bir o'quvchining o'zi tayyorlanishi va o'zi shug'ullanishi haqida buyruq berilyapti. Bu holatda o'quvchilar birgalikda emas ayrilgan holda buyruqni bajaradilar. Belgilash olmoshi turk tiliga xos emas va bu olmosh turi mavjud emas, ammo bu olmoshlar ishlatiladi. Gumon olmoshi tarkibiga kirib, gumon ma'nosini izohlaydi.

O'zbek tili va turk tili grammatikasidagi olmosh turkumi solishtirilganda ko'rinib turibdiki, ikki qardosh tilda ham turli va ko'plab farqlar va o'xshashliklar mavjud. Ayniqsa, bog'lovchi olmoshi o'zbek tilida yo'qligi, turk tilida esa belgilash olmoshi yo'qligi va o'zbek tilidagi belgilash olmoshlaridagi so'zlar turk tilida gumon olmoshiga hisoblanishi juda katta farqlardir. Ya'ni olmoshlarning soni turk tilida nega 6 ta ekanligi ularni izohlaganda birida bor narsa ikkinchisida yo'qligidan farq qiladi. O'zlik olmoshiga ko'plik *lar* qo'shimchasi qo'shilganda "n" harfining ortishi, fe'l bilan kelganda ega yoki ot vazifasida kelishi ham farqli jihatlarni ko'rsatib beradi. Ikki tildagi o'xshashlar esa ko'proq kishilik, ko'rsatish va o'zlik olmoshlarida uchraydi. Bir xil shaxslarda kelishi, uzoq-yaqin olmosh larini bir xil olmosh izohlashi, o'zlik olmoshi ikki tilda ham bitta ekanligi bular tillarimizning bir-biriga yaqinligini va qardosh til ekanligimizni yana bir bor isbotlaydi.

References:

1. Hamidov X. Turk tili grammatikasi - Toshkent, 2006.
2. Hamroyev M, Muhammedova D, Shodmonqulova D, G'ulomova X, Yo'ldosheva Sh. Ona tili - Toshkent, 2007.